

ԱՐՄԵՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

պարսկական գիր. թեկնածու, ՄՄ

ԱՎՈՌԻ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԸ, ՍՐԲԱՎԱՅՐԵՐԸ
ԵՒ ԳՐՉՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԸ

Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Մասյացոտն գավառում՝ Մեծ Մասիս լեռան հյուսիսարևմտյան լանջին է գտնվել միջնադարյան Հայաստանի երբեմնի նշանավոր Ակոռի բնակավայրը, հայտնի նաև՝ Ագգուրի, Ախուրի, Ակուռ, Աքուրի եւ այլ անվանաձևերով¹։ Ըստ բրիտանացի ճանապարհորդ Լինչի՝ գյուղը հաստատված էր «...Արարատի խարխիսին կամ պատուանդանին վրայ, ծովէն 5600 ոտք, իսկ դաշտագետնէն 2900 ոտք բարձրութեան մը մէջ»²։ Գյուղի հիմնադրումն ավանդույթները կապում է Նոյ նահապետի անվան հետ, ըստ որի՝ «Նոյ նահապետը տապանից դուրս գալուց հետո այստեղ առաջին անգամ տնկել է խաղողի որթը («արկ ուռի»), որտեղ եւ հետո Ակոռի անունով գյուղ է հիմնվել»³։ Անվան ժողովրդական ստուգաբանության «Արկուռի» տարբերակն առավել ընդհանրացվել է ուշ միջնադարում, ինչի մասին են վկայում հատկապես մատենագրական սկզբնաղբյուրները։ Հայսմավուրքում վկայված է Ս. Մեսրոպի եւ Ս. Սահակի աշակերտ Խաչիկ վարդապետի քրիստոնեական քարոզչությունը, որ «...ի տօնի աստուածային յայտնութեանն՝ հանդիպեցաւ նա ի գիւղն Ակօռի՝ որ ստուգաբանի արկ ուռի՝ յոտն Աւագ Մասեաց։ Վասն զի յելանեւն Նոյի ի տապանէն եւ յիջա-

¹ Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Խ. Բաբսեղյան, Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, Երեւան, 1986, էջ 142 (այսուհետև՝ Տեղանունների բառարան)։

Հին Ակոռիից մոտ 200-300 մ հեռավորության վրա ներկայումս քրդական Ենիդողան գյուղն է։

² Հ. Լինչ, Հայաստան. ուղեորություններ եւ ուսումնասիրություններ, Ա. հատոր, թարգմ.՝ Լ. Լարենց, Կ. Պոլիս, 1913, էջ 112։

³ Ա. Ղանալանյան, Ավանդապատում, Երեւան, 1969, էջ 169։

նեղն ի լեռնէն անդ տնկեաց այգի եւ անւանեաց գտեղին Արկ ուռի»⁴: Գիւղերը խաչիկ վարդապետին տեսիլք է երեւում. նա հանդիպում է գյուղի հանգուցյալ տանուտեր Ղազարին, որն իր որդի Դավթին էր ժառանգել «...չէն տուն, լի ամենայն բարեօք եւ արծաթ ԶՌ. (6000) դեկան եւ նա զիս բնաւ ոչ յիշեաց ողորմութեամբ ի տուրս աղքատաց եւ քահանայից»⁵: Սրանից հետո Դավիթը խոստովանել է իր մեղքը եւ գոհացրել հորը:

Գյուղի վերաբերյալ հնագույն հիշատակությունը հայերի՝ Ակոռիի պատերազմում պարսիկների դեմ տարած փառահեղ հաղթանակի առնչությամբ հաղորդում է Ղազար Փարպեցին, ըստ որի՝ Մամիկոնյան քաջ սեպուհ Վասակի հնարամտությամբ, Հայոց զորքը միաբան որոշում է դաշտից տեղափոխվել լեռնակողմը: Խորհրդի հիմքում այս էր. «Զի եթէ հարեալք, ասէ, ի դիմի, օգնականութեամբն Աստուծոյ զօրեմք՝ այն աջող իսկ է եւ բարի. եւ եթէ այլազգ ինչ դիպի՝ պահպանութիւն է մեր ամրութիւն լեռնակողմանն եւ օգուտ մեզ: Եւ եկեալ չուեալք բանակեցան ի գեօղն Մասեաց, որում անուն էր Ակոռի»⁶: Այնուհետեւ Ը. դարասկզբին՝ իսմայելացիների դեմ տարած հաղթանակն էր, որ դարձյալ ծավալվեց Ակոռիի մերձակայքում: Ղեկնող պատմիչի հաղորդմամբ՝ Հայոց բանակը Վասպուրականից շարժվեց «...ընդ եզր գետոյն Երասխայ՝ անցանէին ընդ սահմանս Ուղայէոյ եւ հասնէին ի մեծ աւանն Ակոռի»⁷: Մարտի դուրս գալով թշնամու մեծաքանակ զորքի դեմ՝ Վարդանակերտ ավանի մոտ հայերը ջախջախիչ պարտության են մատնում նրանց. «...թէպէտ եւ նուազունք էին քան զթիւ երկուց հազարաց՝ սակայն զբազումս հարեալ սատակէին ի սուր սուսերի»⁸:

Հետագա դարերի մատենագրության մեջ եւս ինչպես գյուղը, այնպես էլ տեղի սրբավայրերը բազմիցս հիշատակվում են⁹. Հովհաննես Դրաս-

⁴ «Գիրք, որ կոչի Այսմատուրք, որ պարունակէ յինքեան զճառս վարդաց սրբոց եւ զնահատակութիւնս երանելի մարտիրոսացն եւ վկայիցն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, ի թիւն Հայոց ՌՃՀԹ. (1730), ի տպարանի Գրիգոր դպրի Մարսրւանցոյ, էջ ԳՃԳ.»:

⁵ Անդ, էջ ԳՃԳ.:

⁶ «Ղազարայ Փարպեցոյ պատմութիւն Հայոց եւ Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան», աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Ստ. Մալխասեան, Տփլիս, 1904, էջ 123:

⁷ «Պատմաբանութիւն Ղեւոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց», քննական բնագիրը եւ առաջաբանը՝ Գ. Տէր-Վարդանեանի, Մատենագիրք Հայոց, հ. Զ., Ը. դար, Աթիլիա-Լիբանան, 2007, էջ 749:

⁸ Անդ, էջ 750:

⁹ Թովմա Մեծոփեցին Ակոռին հիշատակում է Էջմիածնի «նորոգ» աթոռին Կիրակոս Ա. Վիրապեցուն կաթողիկոս ընտրելու կապակցությամբ (Թովմա Մեծոփեցի, Պատմագրություն, աշխատ. Լ. Խաչիկյանի, Երևան, 1999, էջ 245): Մինչ կաթողիկոս օծվելը, Ս. Էջմիածնից Խոր Վիրապ, Ակոռի ու Ս. Հակոբա աղբյուր ուխտի է գնացել Աբրահամ Կրետացին. «Եւ միւս օրն գնացի ի սուրբ Վիրապ, եւ անտի ի Ակոռի եւ ի սուրբ Յակոբայ

խանակերտցու հաղորդմամբ՝ Անաստաս Ա. Ակոռեցի (661-667) կաթողիկոսն այստեղ եկեղեցի է կառուցել. «Բայց մեծ կաթողիկոսն Անաստաս չին է զպայծառապաճոյճ եկեղեցին ի հայրենի բնակութեանն իւրում՝ ի վանս դաստակերտին Ակոռոյ, կացորդ զնա յարդարեալ քահանայական ուխտի միակրանից եւ այլոց եւս կղերց եկեղեցւոյ՝ ի պաշտան աստուածային խորանին եւ ի տաժողութիւն հանգստեան հիւրոց եւ տնանկաց եւ աղքատաց»¹⁰: Անաստաս հայրապետի կառուցած եկեղեցին, ըստ էութեան, Ս. Առաքելոցն է, որի դիմաց Լինչի նկարագրութեամբ՝ «...կանգնած էր քառակուսի ամրոց մը, ըստ տեղական սովորութեան կառով շինուած: Մերձակայ բլուրի մը գագաթը կը գտնուէին լայնատարած պալատի մը որմերը. այդ պալատը իբր ամառանոց կը ծառայէր Երեւանի պարսիկ սէրտարներուն»¹¹:

Շվեյցարացի ճանապարհորդ Ֆրեդերիկ Դյուբուա դը Մոնպերյեի հաղորդմամբ՝ Ակոռիում Առաքելոց անունով եկեղեցի են հիշատակել դեռեւս ԺԷ. դարի ճանապարհորդներ Պիտտոն դը Տուրնեֆորն ու Ժան Շարդենը, ըստ որոնց՝ եկեղեցին կոչվել է նաեւ Արաքսիլվանք = Արաքսի վանք (Araxil-vanc), Ս. Առաքելոց, կրել նաեւ առաքյալներ Ս. Անդրեի եւ Ս. Մատթեի անունները: Ասում են, թե այստեղ գտնվել են նշված առաքյալների նշխարները¹²: Դյուբուան կառույցը թվագրում է Ը.-Թ. դարերով¹³, մինչդեռ Ս. Էփրիկյանը, թերեւս ուղղելով նախորդին, նշում է, որ եկեղեցու հատակագիծն ու չափերը տեղադրելուց հետո Դյուբուան. «...կը համարի թէ է.՞» դարու մէջ շինուած ըլլայ, որ ճիշտ կը համապատասխանէ Անաստաս կաթողիկոսի կառուցածին»¹⁴:

աղբիրն՝ ի Մասիս: Եւ անդ կատարեալ զովստն իմ եւ մատուցանել ետու պատարագ» (Արքաիւս Կրեւացի, Պատմություն, քննական բնագիր, ռուս. թարգմանություն, առաջաքան եւ ծանոթագրություններ՝ Ն. Կ. Ղորղանյանի, Երեւան, 1973, էջ 38):

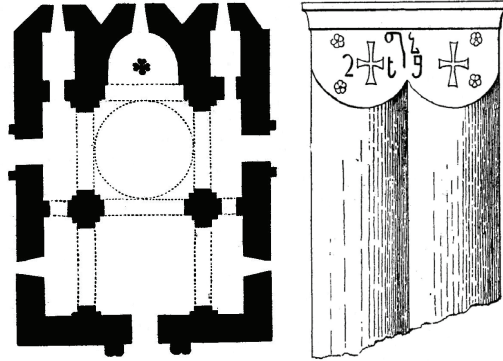
¹⁰ «Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ պատմութիւն Հայոց», քննական բնագիրը եւ առաջաքանը՝ Գ. Տէր-Վարդանեանի, Մատենագիրք Հայոց, հ. ԺԱ., Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 413: Եկեղեցու կառուցման փաստն արձանագրում են նաեւ Ստեփանոս Ասողկն ու Վարդան պատմիչը (Ստեփանոս Տարանեցի Ասողիկ, Պատմություն տիեզերական, քննական բնագիրը եւ առաջաքանը՝ Գ. Մանուկեանի, Մատենագիրք Հայոց, հ. ԺԵ., Ժ. դար, Երեւան, 2011, էջ 701-702, Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, Վենետիկ, 1862, էջ 70):

¹¹ Հ. Լինչ, նշվ. աշխ., էջ 113:

¹² Voyage Autour du Caucase, ches les Tcherkesses et les Abkhases en Colchide, en Georgie, en Armenie, par Frederic Dubois de Montpereux, tome III, Paris, 1839, p. 467. Դ. Ալիշան, Այրարատ. բնաշխարհի Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1890, էջ 473. Ս. Էփրիկյան, Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. Ա., Վենետիկ, 1902, էջ 83-84:

¹³ Dubois de Montpereux, Voyage ..., tome III, p. 466.

¹⁴ Ս. Էփրիկյան, Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. Ա., էջ 84:

Անաստասաշեն եկեղեցու հատակագիծը եւ կրկնապայան վերնամասը
(արտատպված Ղ. Ալիշանի «Այրարատ» աշխատությունից)

Հետագայում եկեղեցու հատակագծին անդրադարձել է Թ. Թորամանյանը, որի համոզմամբ՝ այն «...չատ մոտ նմանություն կբերե Անիի կաթողիկեին, միայն ավանդատունները քառակուսի են, փոխանակ խորանածեւ լինելու արեւելյան կողմեն. արտաքին մասեն (գուցե ներքին) մնացած սյուներեն կերեւի, որ շատ նման է Զվարթնոցի արտաքին որմնասյուներուն իրեն խոյակներով»¹⁵։ Հուշարձանին թուղթիկ անդրադարձել է նաեւ Յ. Ստրիգովսկին¹⁶, իսկ վերջերս՝ ճարտարապետ Ալ. Զալալյանը՝ Հայաստանի եւ Վրաստանի երկմույթ գմբեթավոր եկեղեցիների տիպաբանության համատեքստում։ Նա կարծում է, որ Ակոռիի եկեղեցին Բագավանի (631-639) եւ Աքորիի Բգավոր (ԺԲ. դ.) համանման տաճարների պես ունի հատակագծային ոչ ավանդական լուծում (հորինվածքում գերիշխող են բյուզանդական ճարտարապետությանը հատուկ տարրեր), ինչը պայմանավորված է նշված հուշարձանների հունադավան լինելու հանգամանքով¹⁷։

Եկեղեցու սյուներին ու խոյակներին արձանագրություններ են եղել, որոնցից մեկին վավերացված էր Բագրատունյաց Գագիկ Ա. (989-1020) թագավորի վիմագիրը՝ Ակոռին ապահարկելու մասին, իսկ շրջակայքի տապանաքարերից Դյուբուկան ընդօրինակել է Հայոց ՆԴ. (955) թվագիրն ու ոմն Սահակի անունը, որը խնդրում է աղոթել իր հոգու փրկության

¹⁵ Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. 2, կազմեց եւ խմբագրեց՝ Կ. Ղաֆադարյան, աշխատակցությամբ Ն. Թորամանյանի, Երեւան, 2013, էջ 141։

¹⁶ Կ. Ստրիգովский, Архитектура армян и Европа, т. I, Ереван, 2011, с. 189-190։

¹⁷ Ալ. Զալալյան, Հայաստանի եւ Վրաստանի երկմույթ գմբեթավոր եկեղեցիների տիպի ծագումնաբանությունը, «Վեմ» համահայկական հանդես, 2014, թ. 3 (47), էջ 126-127, 130-131։

Համար¹⁸: Եկեղեցին, որը Մաղաքիա արք. Օրմանյանը «Անաստասաչեն» է կոչում, «...երկար տարիներ կանգուն մնացած էր, եւ միայն մեզի մերձաւոր ժամանակներ, 1840 տարւոյ մեծ երկրաշարժին կործանած է»¹⁹: Հիւրավի, հիշյալ թվականի հունիսի 20-ի (նոր տոմարով՝ հուլիսի 2) մեծ երկրաշարժից հիմնահատակ ավերվել են նաեւ Ս. Հակոբ վանքն ու ողջ Ակոռի գյուղը: Հովհաննես եպս. Շահխաթունյանցի հաղորդմամբ՝ երկրաշարժը «...ծածկեալ զմենաստան Սրբոյն Յակոբայ եւ զեկեղեցին բնակչօք հանդերձ՝ էջ, կալաւ եւ ծածկեաց զբոլանդակ գիւղն Ակոռի ...յորում գտանէին աւելի քան զհազար բնակիչս»²⁰:

Ակոռի բնակավայրից մոտ 300 մ վեր, համանուն գետակի աջ ափին է գտնվել նշանավոր Ս. Հակոբ վանքը՝ հայտնի նաեւ Ակոռի կամ Արկոռի վանք անվամբ²¹ (ներկայումս Թուրքիայի Իզմիր նահանգի Ագրի կամ Արգուրի գյուղի կազմում): Ըստ Լինչի՝ Ս. Հակոբի փոքրիկ վանքը «...կը կանգնի բնական սարահարթի մը եզերքը, ծոցին յատակէն քանի մը հարիւր ոտք վեր, գետին աջ ափին իշխող դիրքի մը վրայ ...վանքին գտնուած վայրը ծովին մակերեսէն 6394 ոտք բարձր է»²²: Ավանդութեան համաձայն՝ այն հիմնվել է քրիստոնեութեան ընդունումից անմիջապէս հետո (կառուցումը վերագրվում է նաեւ Ս. Հակոբ Մծբնա հայրապետին՝ Դ. դար)²³, այն տեղում, ուր Ս. Հակոբ Մծբնացին հրեշտակից ստացել է Նոյյան տապանի մի կտոր²⁴: Նոյյան տապանը տեսնելու ցանկութեամբ՝ Ս.

¹⁸ Dubois de Montpereux, Voyage..., tome III, p. 466-467. Դ. Ալիշան, նշվ. աշխ., էջ 472-473, Ս. Էփրիկյան, նշվ. աշխ., հ. Ա., էջ 84:

¹⁹ Մաղաքիա արք. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա., Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 867-868: Ըստ տեղեկությունների՝ եկեղեցուց ներկայումս պահպանվել են միայն հիմքերը (Հայկական ճարտարապետության պատմություն, հ. 2, Երևան, 2002, էջ 231):

²⁰ Թովհաննէս եպս. Շահխաթունեանց, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացի Արարատայ, աշխատ.՝ Ա. Տեր-Ստեփանյանի, Ս. Էջմիածին, 2014, էջ 220-221: Վանահայրերից հայտնի են Կարապետ վարդապետի ու Պետրոս առաջնորդի անունները. վերջինս վանքի միաբանության հետ զոհ է գնացել երկրաշարժին (Դ. Ալիշան, նշվ. աշխ., էջ 473):

²¹ Ստ. Մելիք-Բախչյան, Հայոց պաշտամունքային վայրեր, Երևան, 2009, էջ 239: Բանավոր զրույցի ժամանակ Սամվել Կարապետյանը նշեց, որ ներկայումս վանքի հետքն անգամ չկա, նույնիսկ տեղի հարցում ենթադրաբար ինչ-որ տարածք են մատնանշում:

²² Ը. Լինչ, նշվ. աշխ., էջ 113-114:

²³ Հարանց Վարքում վկայված է Մասիսի ստորոտին եւ Ս. Հակոբա աղբյուր կոչված վայրում բնակվող ծերունու պատմությունը, որի հիմամբ տեսակետ է ձևավորվել, թե Ս. Հակոբ վանքը կառուցվել է Ը. դարից հետո, երբ արդեն կանգուն էր Մաքենյաց վանքը, քանի որ իր մոտ եկած ուխտավորին ծերունին խորհուրդ է տալիս բնակվել հենց հիշյալ վանքում (Դ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 470. Ս. Էփրիկյան, նշվ. աշխ., հ. Ա., էջ 86):

²⁴ Տապանի փայտե մասունքը, Ս. Հակոբ հայրապետի կարծեցյալ մատի հետ շղթայով ամրացված, այժմ պահվում է Ս. Էջմիածնում:

Նկ. 1. Ակոռիի միջնադարյան գերեզմանոցը (լուսանկարը՝ Ս. Կարապետյանի)

Նկ. 2-4. Խաչքարեր Ակոռի գերեզմանոցից, ԺԵ.-ԺԶ. դդ.
(լուսանկարները՝ Ս. Կարապետյանի)

Հակոբը գալիս է «...ի լերինս Հայոց, ի լեառնն Սարարադա, ի սահմանս այրարատեան տէրութեան ի գաւառն Կորդուաց»²⁵ ու ծնրադիր աղերս է հղում առ Աստված: Եվ ահա հայտնվում է Աստծո հրեշտակն ու ասում. «Ահա ընկալաւ տէր զաղաչանքս քո, եւ կատարեաց զխնդրուածս քո. որ կայ ընդ սնարս քո, է ի փայտից տապանակին. ահա բերի քեզ...»²⁶: Ասում են, թե այնտեղ, ուր Հակոբն իր գլուխն էր դրել, աղբյուր է բխել ու կոչվել Ս. Հակոբա աղբյուր, որտեղից շրջակա բնակիչները ջուր են բերել ու դրանով ցրել դաշտերի մորեխն ու թրթուրը: Զրից դուրս են եկել վնասակար միջատներին ոչնչացնող սեւ եւ սպիտակ փետրավոր թռչուններ, որոնք կոչվել են Ս. Հակոբա սարյակներ²⁷:

Ըստ ճարտարապետական հորինվածքի՝ Ս. Հակոբ վանքի եկեղեցին սեւ որձաքարից կառուցված խաչաձեւ գմբեթավոր շինություն է եղել²⁸, պատերին՝ ԺԳ.-ԺԴ. դդ. նվիրատվական արձանագրություններով ու խաչաքանդակներով, որոնք «...խսպառ ջնջեցան եւ կորեան ամենայն յիշատակօքն որ ի նոսրն, ի մեծի սասանութեան լերինն»²⁹: Եկեղեցին շրջափակող պարսպապատերին ներսից կից են եղել միաբանական կացարաններն ու օժանդակ շինությունները³⁰: Ինչպես վերը նշեցինք, այս վանքը եւս

²⁵ Ա. Ղանալանյան, նշվ. աշխ., էջ 370:

²⁶ Անդ, էջ 371:

²⁷ Անդ, էջ 97:

²⁸ “Journey to Ararat”, by Dr. Friedrich Parrot, translated by W. D. Cooley, London, 1845, p. 164-165. (հմմտ. Ֆրիդրիխ Պարրոտ, Դորպատից Արարատ, Երևան, 1990, էջ 68).
Մ. Հասրաթյան, Ակոռիի Ս. Հակոբ վանք, ՔՀՀ, Երևան, 2002, էջ 31:

²⁹ Ղ. Ալիշան, նշվ. աշխ., էջ 470:

Արձանագրությունները, ցավոք, մեզ չեն հասել. դրանց մասին քիչ թե շատ գաղափար ենք կազմում Դյուրուայի գրառումներից, որոնք հետագայում վերարտադրել են նաև Ղ. Ալիշանն ու Ս. Էփրիկյանը: Վիմագրերից մեկի համաձայն՝ Հայոց ՉԻ. (1271) թվականին, Մխիթարն ու իր կին Թամարը, միաբանելով սուրբ ուխտին, տալիս են «գամենայն ստացումս իրեանց», իսկ միաբանները խոստանում են չորս ժամ պատարագ՝ Տեառնընդառաջի տոնին:

Հայոց ՉԻԳ. (1274) թվակիր վիմագրի հիմամբ՝ ոմն Սմբատ, միաբանելով տալիս է ինչ-որ Ղույայ եւ Ծպնի (թերևս հանդամաս է) վեցերորդ մասը եւ ստանում չորս պատարագ՝ հավասարապես իր եւ կնոջ համար:

Նախորդին ժամանակակից մեկ այլ վիմագրում նշվում է, որ ոմն Սարգսի ծառա Ղվչախի որդի եկել է վանք եւ «ընկալեալ զքրիստոնէութեան կնիք»: Հայոց ՉԾԲ. (1303) թվակիր խաչքարերից մեկն էլ կանգնեցվել է. «ի բարեխօսութիւն Հասանայ առաջի Աստուծոյ», մեկ ուրիշն էլ ձոնված է Հովհաննեսի հիշատակին (Dubois de Montpereux, նշվ. աշխ., tome III, p. 470-471. Ղ. Ալիշան, նշվ. աշխ., էջ 471. Ս. Էփրիկյան, նշվ. աշխ., հ. Ա., էջ 86):

³⁰ Մ. Հասրաթյան, նշվ. աշխ., էջ 31:

Մերոպ Թադիադյանը հպարտությամբ է փաստում 1832 թ. Արարատյան դաշտի մի շարք բնակավայրերում ու հոգետր կենտրոններին կից գործող դպրոցների առկայու-

գյուղի հետ միասին 1840 թ. երկրաշարժից հողին է հավասարվել, որի առնչությամբ նույնիսկ բանավոր ավանդազրույց է ստեղծվել անեծքի ժանրում. «Ակոռին Մասիսա տալին ընկած գեղ ա: Չարքեր ժամանակին կելնին Մասիս կփլցուն Ակոռու վրա: Ակոռին կմնա քարերու ու հողի տակ: Հմի մեկ մեկի օր կանիծի, կասի. «Տունդ Ակոռի» (=ակոլի). յանի թե՛ տունդ Ակոռու պես փլի»³¹:

Ս. Հակոբ վանքի ընդհանուր տեսքը ԺԹ. դարասկզբին
(գծանկարը՝ Ֆ. Պարրոտի)

Ակոռիի եկեղեցիների մասին ուշագրավ տեղեկություններ են պահպանվել Ղուկաս Ա. Կարնեցի (1780-1799) կաթողիկոսի՝ Վրաց Հերակլ Բ. Թագավորին հասցեագրված նամակում: Դատելով գրությունը բովանդա-

թյունը: Լուսավորության կենտրոն Էջմիածինը շրջապատված էր հարեան մշակույթային ու կրթական կենտրոններով՝ Շողակաթ, Ս. Հռիփսիմե, Օշական, Մուղնի, Կարբի, Մաղմուսավանք, Հովհաննավանք, իսկ «Ի հարաւոյ են՝ դպրոցք Սրբոյն Գայիանեայ վանից, Խորվիրապայն եւ զԱրկուտոյն, զոր կառոյց մեծանուն Ստեփանոս տանուտէր գեղջն» (Մ. Թաղիադյան, Ուղեգրություններ, հոդվածներ, նամակներ, վավերագրեր, Երևան, 1975, էջ 305):

³¹ Ա. Ղանալանյան, նշվ. աշխ., էջ 406: Հմմտ. «Մոկս. հայոց բանահյուսական մշակույթը», կազմեցին՝ Ս. Հարությունյան, Է. Խենյան, Մ. Խենյան, Ա. Պողոսյան, Երևան, 2015, էջ 488, ծրթ. 142:

Երկրաշարժն ականատեսների պատմածով մանրամասն նկարագրում է նաև ճանապարհորդ Հ. Լիսչը (Հ. Լիսչ, նշվ. աշխ., էջ 115-118):

կուլթյունից՝ վերջինս *ԽԸ. (48) թուման է հատկացրել Մուղնիի Ս. Գեւորգ (Ը. (8) թուման) եւ Ակոռիի (Խ. (40) թուման) եկեղեցիների բարեկարգման համար, քանզի «...աւերեալ էին այլազգի զօրք արքային...եւս կողոպտեցեալ եւ մերկացեալ էր ի զգեստի եւ յանօթից»³²։ Սրբազան հայրը դիմում է խնդրագրով, որ 40 թումանից մաս հատկացվի նաեւ Խոր Վիրապի ու Ակոռիի երկու եկեղեցիներին (այդ թվում՝ Ս. Հակոբ անապատին) միաժամանակ, որոնք եւս «...խալառ մերկացեալ են եւ ամայացեալ ամենեւին»³³։ Նամակից պարզվում է, որ վեհափառ հայրապետն, իբրեւ գոհունակութուն, «Յղեաց որոյ եւ զմի ժամացոյց ընծայ եւ զԲ. (2) բեռն գինի՝ իբր օրհնութիւն...»³⁴։*

1912 թ. օգոստոսին եվրոպացիների գիտական արշավախմբի հետ Արարատ բարձրանալիս Ակոռիում է եղել Ս. Էջմիածնի միաբան Մեսրոպ արք. Տեր-Մովսիսյանը (Մագիստրոս)։ Նա գրում է, որ գյուղի գերեզմանատունը «...գտնւում է Արարատի հարավ-արեւելեան փեղերի զառիվայրի վրայ, պատմական Ակոռի գյուղից մօտաւորական հաշւով 4-5 վերստ աւելի ներքեւ»³⁵։ Ըստ նրա՝ այստեղ պետք է որ եղած լինեւ հայկական մի երկրորդ գյուղ եւս, որի ավերակները կարելի է որոնել ու գտնել։ Մեսրոպ Մագիստրոսը կարողացել է գերեզմանոցի խաչքարերից ընդօրինակել ութ արձանագրութիւն, որոնցից հնագույնը կրել է Հայոց ԶԳ. (1454), նորագույնը՝ ԶԿԳ. (1514) թվականը³⁶։ Գերեզմանոցն աչքի է ընկնում անմշակ կամ կիսամշակ ուղղանկյուն տապանաքարերով, ինչպես նաեւ կանգուն ու ընկած խաչքարերով³⁷ (նկ. 1-4)։ Վերջիններս հարազատ են

³² «Դիվան հայոց պատմության», նոր շարք, գիրք 1, Դուկաս Կարնեցի, հ. Ա., աշխատ.՝ Վ. Գրիգորյանի, Երևան, 1984, էջ 295:

³³ Անդ:

³⁴ Անդ:

³⁵ Մեսրոպ արք. Տեր-Մովսիսյան (Մեսրոպ Մագիստրոս), Զոդուածների ժողովածու, հրատարակութեան պատրաստեց՝ Գեորգ Տեր-Վարդանեան, Ս. Էջմիածին, 2010, էջ 256:

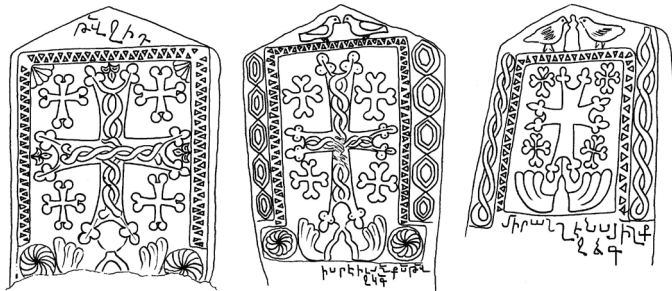
³⁶ Անդ:

Ավելորդ չենք համարում որոշ լրացումներով վկայակոչել Մեսրոպ Մագիստրոսի գրառած վիմագրերը. 1. «/// Քրիստոս, թվին ԶԿԳ. (1514)»: 2. «Թվին ԶԾԲ. (1505) կանգնեցաւ սուրբ խաչս բարեխաւս Աստուածաւ///»: 3. «Թվին ԶԽԹ. (1500) կանգնեցաւ սուրբ խաչս բարեխաւսութիւն Վիրապտորի յիշեցեք ի Քրիստոս»: 4. «ԶԹումէս յիշեցեք ի Քրիստոս, թվին ԶԽԶ. (1497)»: 5. «ԶԲաներգէս յիշեցեք ի Քրիստոս, ԶԽԲ. (1495)»: 6. «ԶՄիրանշէս յիշեցեք ի Քրիստոս, ԶԽԲ. (1495)»: 7. «Թվին ԹՃԼ. (1481) սուրբ նշան Տէրամբ ունկն Մկրտչին եւ ծնողքն լեր քաւարան. յիշեցեք ի Քրիստոս»: 8. «Սուրբ խաչս կանգնեցաւ ի բարեխաւսութիւն հոգոյ Մկրտիչ արեղայիս, որ քսանամեայ փոխեցաւ ի Տէր թվին ԶԼ. (1458)» (Անդ, էջ 257, ծայր. 1):

³⁷ Ակոռիի գերեզմանատան հետ առնչվող իր տպավորությունների մասին Լինչն այսպես է գրում. «Մենք հիացումով նայեցանք հայկական հին ոճով ճոխաբար քանդակուած խաչքարերուն, որոնց վրայ աճած էր խիտ ու նարնջագոյն քարաքոսը, որ ժանգի երևույթը

ԺԵ.-ԺԶ. դդ., մի քանիսը նույնիսկ արձանագիր են: Ակոռիի խաչքարերը քանդակային հարդարանքի տեսակետից գրեթե նույնական են. վերնամասում դրանք հիմնականում ունեն երկթեք վերջավորություն, ինչի հետեւանքով՝ եռանկյունաձեւ քիվ, ուր սովորաբար հանդես են գալիս զույգ թռչուններ՝ իրար դիմաց կանգնած աղավախների տեսքով: Ինչպես հավաստում է Հ. Պետրոսյանը, նման հորինվածքներն իրենց զուգահեռներն ունեն խորանների մանրանկարչությունում, ուր դրանք խորհրդանշում են Հին ու Նոր կտակարանային զանազան կերպարներ ու թեմաներ, իսկ խաչքարերի դեպքում, «...խաչի փրկագործական սրբազան դերակատարման հետ կապված, թվում է, շատ ավելի արդիական էր հենց հոգու անմահության խորհրդաբանությունը»³⁸: Քննվող խաչքարերի հորինվածքում հիմնախաչը գրեթե հավասարաթեւ է, խաչաթեւերը՝ եռաբողբոջ վերջավորությամբ, որոնց չորս անկյուններում պատկերվում են մեկական փոքրաչափ հավասարաթեւ խաչեր: Խաչի հիմքում՝ վարդյակին փոխարինող եռանկյունաձեւ պատվանդան հիշեցնող հորինվածքից սկիզբ է առնում նաեւ արմավազարդը: Արձանագրությունները, սովորաբար, անվարժ գրչի ձեռքով են արված, ինչը վկայում է, որ այնքան էլ կարեւորություն չի տրվել տառաձեւերի համաչափ ու կանոնիկ գրությունը:

Խաչքարերից մի քանիսի վիմագրերը՝ ստորեւ³⁹:

ա. ԹՎ. ԼԻՆՂ ԶԻԴ. (1475):

բ. ԻՍՐԷԻԼ, ՅԵՂՇԵՅԷՔ ԻՂ ՔՍ ԹՎ. ԼԻՆՂ / ԶԿԳ. (1514):

գ. ՄԻՐԱՆՇԷՆՍ ՅԻՇԵՅԷՔ / ԶԶԳ. (1534):

ստացած էր» (Հ. Լինչ, նշվ. աշխ., էջ 121):

³⁸ Հ. Լ. Պետրոսյան, Խաչքար. ծագումը, գործառույթը, պատկերագրությունը, իմաստաբանությունը, Երեւան, 2008, էջ 297:

³⁹ Ակոռիի գերեզմանոցի ու խաչքարերից մի քանիսի լուսանկարները սիրահոժար մեզ տրամադրեց հուշարձանագետ Սամվել Կարապետյանը. հայտնում ենք մեր շնորհակալությունը:

Խաչքարերի գրչանկարները մերն են:

Բնակավայրի ու հատկապես Ս. Հակոբ վանքի պատմության վերաբերյալ մեծաքանակ տեղեկություններ են պահպանվել հատկապես Ժէ. դարից: Սա մի ժամանակաշրջան էր, երբ Արեւելյան Հայաստանի տնտեսական ու մշակութային կյանքի զարգացման համար ստեղծվել էին քիչ թե շատ բարենպաստ պայմաններ: Տեղին է նկատում պատմաբան Հակոբ Փափագյանը, երբ Ակոռիի Ս. Հակոբ վանքի Քոթուկի (ընծայամատյանի) բնագիրը հրատարակելիս գրում է. «Այս շրջանում մեծ թվով վանքեր ու եկեղեցիներ վերանորոգվեցին: Հատկանշական է, որ շատ եկեղեցիների՝ էջմիածնի Մայր տաճարի, Հռիփսիմեի, Մուղնու, Դարաշամբի, Թադեի... նաեւ Ակոռու Ս. Հակոբ վանքի կաթողիկեները (գանգակատներ) այս տարիներին են կառուցվել կամ վերանորոգվել»⁴⁰: Հ. Փափագյանի տեսակետի հիմքում նախ եւ առաջ Քոթուկի բովանդակությունն էր. գրչագրի սկզբի (էջ 1ա-9ա) մանրատառ հիշատակագրությունից պարզվում է, որ 1663-1671 թթ. Ս. Հակոբ վանքի հին եկեղեցու կաթողիկեի վերանորոգումից, ստորգետնյա ջրանցքի ու ջրամբարի կառուցումից եւ այլ շինարարական աշխատանքներից հետո կազմվել է տվյալ մատյանը, ուր ամփոփվել են նյութական միջոցներ տրամադրած նվիրատուների անունները: Այնուհետեւ մատյանի թերթերի վերնամասում խոշոր բոլորգրով Ակոռիի բնակիչների կամ համայնքի անդամ յուրաքանչյուր տան անուններն են՝ դարձյալ վանքին կատարած կամ կատարելիք նվիրատվությունների գրանցմամբ⁴¹: Նշյալ արձանագրությունների հիմամբ՝ Հ. Փափագյանը փաստագրում է տվյալ ժամանակաշրջանում Ակոռիի բնակչության թվաքանակը, որ է՝ 250 ծուխ, կամ միջին հաշվով 1250-1500 շունչ⁴²:

Այն, որ Ժէ. դարում Ակոռին նաեւ գրչության կենտրոն է դարձել, վկայում են այստեղից մեզ հասած ավելի քան տասը ձեռագրերը⁴³ (ՄՄ ձեռ. Հ^մ 329, 4022, 4457, 4458, 5413, 5756, 6698, 7621, 10573, Երսղմ. ձեռ. Հ^մ 1797), որոնք հիմնականում ավետարաններ են՝ ստեղծված նշված դարի 40-70-ական թթ.: Գրչության հիշատակարանների քննությունը պարզում է, որ դրանց մեծ մասը գրվել է Մուրատ եւ Պետրոս հայր եւ որդի գրիչների ձեռքով. ի դեպ, Մուրատը, որը հիշատակարաններում «դպիր» է կոչվում, ինքի վերապի վանքում գրչագրել ու ծաղկել է եւս

⁴⁰ Հ. Փափագյան, Ակոռու Ս. Հակոբ վանքի Քյոթուկը, ԲՄ, հ. 12, Երևան, 1977, էջ 193:

⁴¹ Անդ, էջ 191:

⁴² Անդ, էջ 193:

⁴³ Մեր խորին երախտագիտությունն ենք հայտնում ՄՄ գլխավոր ավանդապահ Գեորգ Տեր-Վարդանյանին՝ անհրաժեշտ ձեռագրերը սիրահոժար տրամադրելու համար:

մեկ ձեռագիրը «Ավետարան» (ՄՄ ձեռ. Հ^մ 6752)⁴⁴, իսկ ՄՄ Հ^մ 5413, 5756 գրչագրերը ստեղծվել են երկու կենտրոններում՝ Խոր Վիրապում եւ Ակոռիում: Իր որդի Պետրոս երեցի՝ Ակոռիում ընդօրինակած ՄՄ Հ^մ 5756 «Ավետարան» ձեռագրում Մուրատն իբրեւ ծաղկող ու կազմող է հիշվում, իսկ ՄՄ Հ^մ 5413, 6698, 6752 ձեռագրերում կարգում ենք Մուրատ ծաղկողի անունը: Այս փաստը նկատել է նաեւ արվեստաբան Աստղիկ Գեւորգյանը: Նա նաեւ նշում է, որ Մուրատի որդին (նկատի ունի Պետրոս երեցին) զբաղվել է գրչության արվեստով, եւ հայր ու որդի հաճախ միասին են աշխատել⁴⁵: Հաստատապես կարող ենք ասել, որ Մուրատ եւ Պետրոս հայր եւ որդի գրիչներն իրենց շոշափելի ներդրումն ունեն Ակոռի գրչության կենտրոնի ձեւավորման ու զարգացման գործում:

Մինչ Ակոռիից մեզ հասած ձեռագրերի համառոտ քննությունն անցնելը՝ նշենք, որ Ժէ. դարից վաղ թվագրմամբ ձեռագրեր այս գրչակենտրոնից մեզ հայտնի չեն: ՄՄ Հ^մ 4841 «Ավետարան» ձեռագիրը, ընդօրինակված Ակոռավանքում 1417 թ. Հովհաննես կրոնավորի ձեռքով, երբեմն վերագրվել է Ակոռիի Ս. Հակոբ վանքին⁴⁶, մինչդեռ ձեռագրի գրչության հիշատակարանում հստակ նշված է. «...կատարեցաւ սուրբ Աւետարանս ի յերկիրս Զերմածորոյ, ի վանքս Ակոռոյ, ընդ Հովանեաւ սրբոյն Ստեփաննոսի Նախա[վկայի]...»⁴⁷: Հիշատակարանում վկայված Ակոռավանքը, հայտնի նաեւ՝ Զոռո Ս. Ստեփանոս, Զոռովանք, Փոքր Ակոռ եւ այլ անվանաձեւերով, հիշատակված է տեղանունների բառարանում, ըստ որի՝ այն գտնվում է Արեւմտյան Հայաստանում, Վանի նահանգի Շատախի շրջանում, պատմական Զերմածորի գավառում, որտեղ 1417 եւ 1451 թթ. Ավետարան է ընդօրինակվել⁴⁸: Զեռագրի ծաղկող Աստվածատուր արեղային Արամ Երեմյանն առանձին հոդված է նվիրել⁴⁹:

⁴⁴ Խոր Վիրապի գրչության կենտրոնին համառոտ անդրադարձել է պատմաբան Կ. Մաթևոսյանը՝ վկայակոչելով այստեղից մեզ հասած տասը ձեռագիր (ըստ նախնական տվյալների՝ դրանց թիվը ինն է. ՄՄ ձեռ. Հ^մ 544, 811, 3082, 3825, 5413, 5756, 6752, 7044, Խոր Ջուղայի ձեռ. Հ^մ 358 - Ա. Հ.): Կ. Մաթևոսյանը Խոր Վիրապի եւ Ակոռիի գրչակենտրոնների միջեւ եղած կապին չի անդրադառնում (Կ. Մաթևոսյան, Խոր Վիրապի վանքը եւ նրա գրչության կենտրոնը, «Էջմիածին», 1997, Բ.-Գ., էջ 174-178):

⁴⁵ Ա. Գեորգեան, Հայ մանրանկարիչներ, մատենագիտություն. IX-XIX դդ., Գահիրե, 1998, էջ 456:

⁴⁶ ՅՁՄՄ, հ. Ա., կազմեցին՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաբյան, Երեւան, 1965, էջ 1298-99. Ա. Գեորգեան, Հայ մանրանկարիչներ, էջ 56, Մ. Հասրաթյան, Ակոռիի Ս. Հակոբ վանք, էջ 31, ներդիր I, 1.3-3:

⁴⁷ Հայերեն ձեռագրերի ԺԵ. դարի հիշատակարաններ, հ. Ա., կազմեց՝ Լ. Խաչիկյան, Երեւան, 1955, էջ 202:

⁴⁸ Տեղանունների բառարան, հ. 1, էջ 142:

⁴⁹ Ա. Երեմյան, Մանրանկարիչ Աստվածատուր արեղա, «Էջմիածին», 1958, Ը., էջ 56-59:

Վերն արդեն նկատեցինք, որ ժ. զարուժ Ակոռիի գրչության կենտրոնը սերտ կապեր է ունեցել հարեւան խոր Վիրապի գրչակենտրոնի հետ: Ակոռիից մեզ հասած ձեռագրերում քանիցս վկայված է ոչ միայն խոր Վիրապը, այլև վանահայր Դավիթ Վիրապեցու անունը, ուր փառաբանվում է նաև վերջինիս մեծածավալ նորոգչական գործունեությունը խոր Վիրապում: Գրչագրական նման վկայությունները հավաստում են, որ Ակոռին խոր Վիրապի թեմական վիճակներից է եղել կամ եպիսկոպոսանիստ կենտրոնը⁵⁰, քանի որ, ինչպես կտեսնենք ստորեւ, նշված երկու վանքերն ընդգրկված էին Վիրապավանից թեմում:

Ակոռին ու խոր Վիրապը անգլիացի Ջոն Արրոսմիթի քարտեզում, 1845 թ.
(արտատպված Ֆ. Պարրոսի "Journey to Ararat" գրքից)

Դեռեւս ժ. զ. Վիրապավանից եւ Բջնիի միացյալ թեմը Արարատյան նահանգի առանցքային ու անբաժանելի մասն էր, ինչով էլ պայմանավորված՝ հատկապես Բջնիի եպիսկոպոսները կոչվել են Արարատյան գավառի դիտապետ⁵¹: ժ. զ. կազմված՝ Ոսկան Երեւանցու վիճակագրական ցուցակը, որը հրատարակել ու մանրամասն քննել է Պիոն Հակոբյանը, ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում Հայոց Եկեղեցու նվիրապետություն մասին: Հեղինակը նախ վկայակոչում է Ոսկան Երեւանցու նկարագրած էջմիածնապատկան 17 հին ու նոր աթոռները՝ սկսելով հենց էջ-

⁵⁰ Ղ. Ալիշան, նշվ. աշխ., էջ 473. Տեղանունների բառարան, հ. 1, էջ 142:

⁵¹ Կ. Մաթեոսյան, Հայաստանի թեմերը. պատմություն եւ արդիականություն, «Էջմիածին», 1998, Բ.-Գ., էջ 188:

Այն, որ Վիրապավանից թեմի վիճակներից մեկն էր նաեւ Վանաստանը (Իմիրզեկ), վկայում են հնագետ Աշխարհբեկ Քալանթարի՝ 1912 թ. պեղումներով ի հայտ եկած ժ. զ. քարտեղեն վկայագրերը, որոնցում հիշատակված են նշված հոգևոր կենտրոնների ընդհանուր առաջնորդները (Ա. Քալանթար, Հայաստան. Քարե դարից միջնադար, Երկերի ժողովածու, Երևան, 2007, էջ 57, արձ. 2, էջ 62-63, արձ. 11):

Նկ. 5-6. Մատթեոս ավետարանիչ եւ անվանաթերթ.
ՄՄ ձեռ. 3^{րդ} 5413, 1բ-2ա

Նկ. 7-8. Մարկոս ավետարանիչ եւ անվանաթերթ.
ՄՄ ձեռ. 3^{րդ} 5756, 69բ-70ա

Նկ. 9-10. Ղուկաս ավետարանիչ եւ անվանաթերթ.
ՄՄ ձեռ. ՅՊ 7621, 115թ-116ա

Նկ. 11-12. Հովհաննես ավետարանիչ եւ անվանաթերթ.
ՄՄ ձեռ. ՅՊ 6698, 229թ-230ա

դժվար ճանապարհ է»⁵⁶: Այսինքն՝ Խոր Վիրապից Ակոռի ձգվող ճանապարհը 32 կմ է⁵⁷:

Ակոռիից (Ս. Հակոբ վանքից) մեզ հասած ձեռագրերի գրեթե կեսը մինչ օրս ըստ հարկի ուսումնասիրված չէ, ուստի մեր խնդիրն է նաեւ ժամանակագրորեն փաստագրել դրանք, ներկայացնել ձեռագրերի համառոտ նկարագիրն ու քննություն ծավալել հիշատակարանների շուրջ՝ առավել մանրամասն ուսումնասիրությունը վերապահելով հետագա աշխատանքներին⁵⁸:

Ա. ՄՄ ձեռ. Հ^մ 4458, «Աւետարան». գրվել է 1646 թ. Մարուք քահանայի ձեռքով իր անձնական օգտագործման համար: Ձեռագրի գրչության հիշատակարանը հայտնում է Խոր Վիրապի առաջնորդ Մկրտիչ վարդապետի, ապա Մանուել եպիսկոպոսի անունները. «...գրեցաւ սա է թուիս Հայոց ՌՂԵ. (1646) յերկիրս յԵրեւան, ի գիւղաքաղաք Արկուտի ի յորն Աւաք Մասիս, ի դուռն Սուրբ Յակովբայ, ի հայրապետութիւն Էջմիածնայ, ի թագաւորութիւն Հայոց Փիլիպպոս կաթողիկոսն, ի Խոր Վիրապի միաբանիցն առաջնորդ Մկրտիչ վարդապետն, հոգեւոր արք Մանուէլ եպիսկոպոսն, ի դառն եւ ի փխուր ժամանակիս»⁵⁹: Հիշատակարանն աղբյուրագիտական մեծարժեք տեղեկություններ է հաղորդում բնակավայրի՝ իբրեւ գյուղաքաղաք կոչվելու, ձեռագրի՝ Ս. Հակոբ վանքում գրվելու, ապա նաեւ Խոր Վիրապի հետ ունեցած ընդհանրությունների առումով, քանի որ հիշատակված Մկրտիչ վարդապետը Խոր Վիրապի Դավիթ եպիսկոպոսին հաջորդած Մկրտիչ վարդապետ Տաթևացին է, որին էլ հաջորդել է Դավիթ Բ. Վիրապեցին: Ինչ վերաբերում է Մանուել եպիսկոպոսին, ապա բարձրաստիճան հոգեւորականների միջեւ ծագած խնդիրների առնչությամբ Հավուց թառի եւ Գեղարդի հոգեւոր առաջնորդների կողքին նրան քանիցս հիշատակում է պատմագիր Առաքել Դավրիժեցին⁶⁰:

⁵⁶ «Ջաքարիա Ագուեցու որագրությունը», Երեւան, 1938, էջ 109:

⁵⁷ Հ. Փափագյան, նշվ. աշխ., էջ 193:

⁵⁸ Հրատարակության ենք պատրաստում «Խոր Վիրապ. պատմությունը, ձեռագրական ու վիմագրական ժառանգությունը» խորագրով մենագրությունը, ուր հանգամանորեն ներկայացվում են ոչ միայն Ս. Գրիգոր Լուսավորչի «չարչարանաց» կամ Հայոց քրիստոնեական նախասկիզբ սրբավայր Խոր Վիրապի պատմական ու աղբյուրագիտական էջերը, այլև մանրամասն խոսվում է Ակոռիի Ս. Հակոբ վանքի ու հատկապես նրա գրչության կենտրոնի շուրջ՝ ներկայացնելով այս երկու վանքերից մեզ հասած ձեռագրերի առավել ամբողջական նկարագրությունն ու հիշատակարանները:

⁵⁹ «Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ. դարի հիշատակարաններ», հ. Գ., կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, Երեւան, 1984, էջ 214-215:

⁶⁰ Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, աշխատասիրությանը Լ. Ա. Խանկարյանի, Երեւան, 1990, էջ 61, 64, 206:

Ժամանակագրորեն հաջորդ ձեռագիրը եւս Մարուքե գրչի ձեռքով է գրված:

Բ. ՄՄ ձեռ. Հ^մ 4022, «Աւետարան». գրվել է 1647 թ., գրիչ՝ Մարուքէ: Գրչու թյան հիշատակարանում դարձյալ վկայված է Խոր Վիրապի առաջնորդ Մկրտիչ վարդապետի անունը, միաժամանակ նաեւ շեշտվում է երկրամասում հայ ժողովրդի համար ստեղծված ծանր իրավիճակը եւ այս միջավայրում Մկրտիչ վարդապետի անկոտորում վարքը. «...գրեցաւ սա ի թվիս Հայոց ՌՂԶ. (1647) ի դառն եւ յանբարի ժամանակս, որ ամէն ար երերման կու կենայք: Արդ, գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի յերկիրս յԵրեւմանայ, ի գուղաքաղաք յԱրկուտի, ի հայրապետութեան Էջմիածնայ] տէր Փիլիպպոս կաթողիկոսին ...Տէր Աստուած անսասան ամրածածուկ աջով պահեսցէ եկ[եղ]եցեաց ջահ անշիջանելի: Եւ առաւել մեր Հայոց Աթոռս՝ Խոր Վիրապիս առաջնորդին՝ տէր Մկրտիչ վարդապետն Տաթեւացին: Աստուած իւր հոգին պայծառացուցանէ, որ ի ձեռն անարիւնսց կու մնալէր»⁶¹:

Գ. ՄՄ ձեռ. Հ^մ 8126, «Մաշտոց». Թվագրված է Ժէ. դարով, գրիչը՝ Մարուքե երեցն է, որն ըստ էության, վերոհիշյալ Մարուքեն է, ումից, փաստորեն, երեք ձեռագիր է մեզ հասել: Գրչագրի հիշատակարանների մեծ մասը թերթերի ստորին լուսանցներում զետեղված համառոտ գրութիւններ են, իսկ վերջին՝ 143թ էջին ամփոփված է գրչու թյան ավարտն արձանագրող հետեւյալ հիշատակարանը. «[Փա]ռք ամենայսուրք Երրորդութեանն, Հայր եւ Որդոյ եւ Հո[գոյ]ն սրբոյ այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս. ամէն: [Որ] եւր կարողութիւն րկար ///ոյ Մարուգէ սուրանո[ւն] իրիցոս յաւարտ սոր[ա]»⁶²:

Դ. ՄՄ ձեռ. Հ^մ 5413, «Աւետարան». գրվել է 1663 թ., դատելով հիշատակարանից՝ Խոր Վիրապի եւ Ակոռիի գրչատներում, Մուրատ դպիրի ձեռքով. «...որ եւր կարողութիւն րկար յոգոյ եւ մեղապարտի Մուրատիս հասանել աւարտ սուրբ Աւետարանիս՝ ի սուրբ ուխտին Խոր Վիրապին եւ րեղի չարչարանաց մեր Լուսաւորչին ի գեաւոյն Արկուտի...»⁶³: Ձեռագրի պատվիրատու-ստացողը ոմն Խլիսաթն է, որի հարազատների անունները եւս վկայված են հիշատակարանում: Չնայած նրան, որ ձեռագրում ծաղկողի մասին ուղղակի վկայութիւն չկա, այդուհանդերձ մանրանկարչական բազում զուգահեռները Մուրատ դպիրի մյուս ձեռագրերի հետ փաստում են, որ այս մեկի նկարազարդումը եւս նրա վրձնին է պատկանում: Թերեւս համանման մոտեցմամբ է առաջնորդվել Ա. Գեորգյանը, երբ առանց ծաղկողի

⁶¹ «Հայերէն ձեռագրերի ԺԷ. դարի հիշատակարաններ», հ. Գ., էջ 255:

⁶² ՄՄ ձեռ. Հ^մ 8126, էջ 143բ:

⁶³ ՄՄ ձեռ. Հ^մ 5413, էջ 214ա:

հիշատակարան վկայակոչելու՝ ձեռագիրը ներառել է անանուն մանրանկարիչների ժողովածուում՝ նշելով գրիչ Մուրատ դպիրի անունը⁶⁴:

Ե. ՄՄ ձեռ. Հ^մ 5756, «Աւետարան». գրվել է 1666 թ., դարձյալ խոր Վիրապի եւ Ակոռիի գրչատներում, Պետրոս դպիրի ձեռքով, ծաղկողն ու կազմողը հայրն է՝ Մուրատ դպիրը, ստացողը՝ Եսաջանը: Մուրատը եւ Պետրոսն են Ակոռիի գրչության կենտրոնի արդյունաշատ գրիչները: Ակոռիից հայտնի ութ ձեռագիր պատկանում է նրանց գրչին, եւս մեկը խոր Վիրապում՝ Մուրատի գրչին (ՄՄ ձեռ. Հ^մ 6752): Ձեռագրի գրչության հիշատակարանում գրիչն Աստծուց գոհունակություն է հայտնում. «Որ եւր կարողութիւն րկար ոգոյ անարուեստ, մեղապարտ գրչիս՝ դպիր Պետրոսի հասանել ասարտ սուրբ Աւետարանիս Մարթէոսի, Մարկոսի, Ղուկասու եւ Յոհանսու սուրբ ուխտին Խոր Վիրապին Սուրբ Լուսատրչին, սրբոյն Յակովբայ Մրծքնա հայրապետին եւ սրբոյն Սրէփաննոսի Նախավկային եւ սրբոյն Սարգիսի Զօրավարին /237թ/ եւ ամենայն սրբոց, որ աստ կան հաւաքեալ ի գեաղն Արկուռի, ի թվականիս Հայոց ՌՃ ու ԺԵ. (1666) ամին»⁶⁵: Այնուհետեւ շարադրված են ստացող Եսաջանին ու նրա հարազատներին ուղղված հիշատակի երկարաչունչ տողերը: Ձեռագրի 236թ էջի ստորին մասում գրություն է թողել նաեւ Մուրատ ծաղկողը. «Յիշեալ զծաղկողս եւ կազմող սորա զփծուն գրիչս՝ զՄուրատս, եւ զկողակիցս իմ՝ Մայրանն, եւ որդին իմ՝ Պետրոս գրիչ, եւ Աստուած զձեզ յիշէ. ամէն»⁶⁶: Ուշագրավն այն է, որ հիշատակարանում Մուրատը թեպետ փաստում է իր՝ տվյալ ձեռագրի ծաղկող ու կազմող լինելու հանգամանքը, բայց միաժամանակ իրեն բնութագրում է որպէս «փծուն» (նվաստ, անարժան) գրիչ: Սա վկայում է այն, որ Մուրատն առաջնահերթ մասնագիտացված է եղել գրչական արվեստում, իսկ մանրանկարչությունը զուտ երկրորդական բնույթ է կրել:

Զ. ՄՄ ձեռ. Հ^մ 7621, «Աւետարան». գրվել է 1667 թ., հայր եւ որդի Մուրատ եւ Պետրոս դպիրների ձեռքով, ստացողը Սաթլմիչն է:

Մեսրոպ արք. Սմբատյանցի՝ 1896 թ. կազմած՝ Նոր Բազայետի Ս. Աստվածածին եկեղեցու ձեռագրացուցակում արձանագրված է թվով 28 Ավետարան⁶⁷: Օ. Եգանյանի հաղորդմամբ՝ Մատենադարանում են գտնվում դրանցից միայն 11-ը (Սմբատյանցի ցուցակի՝ Հ^մ 1-4, 6, 12, 14, 18, 20, 23,

⁶⁴ Ա. Գեորգեան, Անանուն հայ մանրանկարիչներ, մատենագիտություն. IX-XVII դդ., Գահիրե, 2005, էջ 485:

⁶⁵ ՄՄ ձեռ. Հ^մ 5756, էջ 237աբ:

⁶⁶ Ա. Գեորգեան, նշվ. աշխ., էջ 456:

⁶⁷ Մեսրոպ արք. Սմբատյանց, Տեղագիր Գեղարքունի ծովագարդ գաւառի, այժմ Նոր-Բայազիտ գաւառ, Վաղարշապատ, 1895, էջ 46-53:

28), իսկ մնացած 17-ի գտնվելու վայրն անհայտ է⁶⁸: Ձեռագրերից մեկը գրված է 1662 թ. Խոր Վիրապում՝ Մարգարե դպիրի ձեռքով՝ ի հիշատակ Ջամալին եւ իր կողակցին, իսկ մյուսը՝ Արկուռի գյուղում՝ 1667 թ.՝ Մուրատ գրչի ձեռամբ⁶⁹: Խոր Վիրապում գրված ձեռագրի գտնվելու վայրը ներկայումս անհայտ է մնում, իսկ Ակոռիի՝ 1667 թվակիր Ավետարանը ՄՄ Հ^մ 7621 գրչագիրն է, որն ի թիվս Նոր Բայազետի Ս. Աստվածածին եկեղեցուն պատկանած 38 ձեռագրերի, ժամանակին Երեւանի գրական պատմական թանգարանին է հանձնվել վիճաբարգեստ Ս. Բարխուդարյանի ջանքերով⁷⁰: Ինչպես ձեռագրի կազմի հակառակ կողմում փակցված թղթի, այնպես էլ Հր. Աճառյանի կազմած՝ Նոր Բայազետի ձեռագրացուցակի տվյալների համաձայն՝ գրչության վայր է նշվում Խոր Վիրապը կամ Ակոռիի Խոր Վիրապը⁷¹: Ձեռագրի գրչության հիշատակարանը Ակոռիի ձեռագրական «դպրոցի» կաղապարված հաջորդականությունն ունի, ուստի հակված ենք այս ձեռագրի գրչության վայրը եւս համարել Ակոռին. «Թվին ՌՃԺԶ. (1667) ամին գրեցաւ սուրբ Աւետարանս Արկուռի, սուրբ ուխարին Խոր Վիրապին, Սրբոյն Յակոբս Սրժբնայ հայրապետին, Սրբոյն /262ա/ Սրէփանոսի Նախավկային, Սրբոյն Սարգսի զաւրավարին եւ ամենայն սրբոց, որ ասար կան հաւաքեալ ...»⁷²: Այստեղ եւս գրչության առաջնային տվյալներին հաջորդում են ստացողի ու նրա հարազատների հիշատակի տողերը: Բացառված չէ այն, որ ձեռագիրը միաժամանակ երկու վանքում է գրվել, ինչպես ենթադրվում է նաեւ ՄՄ Հ^մ 5413, 5756 «Աւետարան» ձեռագրերի դեպքում: Չմոռանանք, որ գրիչներ Մուրատն ու Պետրոսը հիշյալ ժամանակաշրջանում զուգահեռ գործել են նշված երկու վանքերում:

Է. ՄՄ ձեռ. Հ^մ 4457, «Աւետարան». գրվել է 1670 թ. Մուրատ դպիրի ձեռքով: Ձեռագրի 2ա էջի հետագայի համառոտ հիշատակագրության համաձայն՝ Ավետարանը հայտնի է եղել նաեւ «Բժշկարան» անունով. «Այս էլ բժշկարան անունով սուրբ Աւետարանս, որ գրուած է 1119 (1670) թուին Հայոց»⁷³: Գրչության բուն հիշատակարանը համեմատաբար հակիրճ է. թերեւս պայմանավորված է ստացողի անվան բացակայությամբ: Վկայ-

⁶⁸ Օ. Եգանյան, Մատենադարանի ձեռագրական հավաքածուները, ՅՁՄՄ, հ. Ա, էջ 159:

⁶⁹ Մեսրոպը արք. Սմբատեանց, նշվ. աշխ., էջ 52:

⁷⁰ Օ. Եգանյան, նշվ. աշխ., էջ 159: «Գետրոգյան» հավաքածուի կազմում Օ. Եգանյանը, Խոր Վիրապից փոխադրված, սակայն ոչ տեղի գրչության 2 ձեռագիր է հիշատակում. դրանք ներկայիս ՄՄ Հ^մ 2417 եւ 2732 ձեռագրերն են (նույն տեղում, էջ 69):

⁷¹ Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Նոր-Բայազետի, կազմեց՝ Հր. Աճառեան, Վիեննա, 1924, էջ 3, ձեռ. Հ^մ 3:

⁷² Անդ:

⁷³ ՄՄ ձեռ. Հ^մ 4457, էջ 2ա:

ված չէ նաեւ գրչութեան վայրը, սակայն, նկատի առնելով այն, որ Մուրատ դպիրի գործունեութեան հիմնական վայրը Ակոռին է, գրեթե անվերապահ վերագրում ենք նշված գրչակենտրոնին:

Ը. ՄՄ ձեռ. Հ^{մր} 6698, «Աւետարան». գրվել է 1671 թ., գրիչը Պետրոս երեցն է, ծաղկողը՝ Պետրոսն ու հայրը՝ Մուրատ դպիրը: Ակոռիից մեզ հասած այն բացառիկ ձեռագիրն է, որն աչքի է ընկնում մանրանկարներով բազմազանութեամբ, մասնավորապես՝ ձեռագրի սկզբում ներկայացված է թեմատիկ 19 մանրանկար⁷⁴: Ա. Գեորգյանը նշում է, որ Ակոռիի գրչատանը աշխատող Մուրատ ծաղկողի մանրանկարչական արվեստին ծանոթանում ենք առաջին անգամ, ինչն արժանի է ուշադրության, քանի որ չնայած նկարների ոչ վարպետորեն կատարմանը, նրանցից շատերն ունեն ինքնատիպ մոտեցում, գունային յուրօրինակ լուծում, ինչն ստեղծում է գեղանկարչական հաճելի միջավայր⁷⁵:

Մուրատ եւ Պետրոս գրիչ-ծաղկողները կարճառոտ գրություններ են թողել Մատթեոս եւ Մարկոս ավետարանիչների մանրանկարների շրջանակներին. «Սուրարի որդի Կերրոս» (Մարթեոս ավետարանիչի մանրանկարի շրջանակին՝ սեւով)⁷⁶, «Սակջ(=աւ) ծաղկող սորայ Սուրար» (Մարկոս ավետարանիչի մանրանկարի շրջանակին՝ սեւով)⁷⁷:

Ձեռագրի գրչութեան ընդարձակ հիշատակարանում փաստացի տեղեկություններ են հաղորդվում 1671 թ. Խոր Վիրապի վանքի շինութեան ու նորոգման մասին, որն իրականացվել է Դավիթ վարդապետի (Վիրապեցի) առաջնորդութեան օրոք եւ նրա անմիջական վերահսկողությամբ. «Ի թվականիս Հայոց Ռ. ու ՃԻ. (1671) ամին, ի հայրապետութեան Սուրբ Էջմիածնայ Յակոբ Զովղաէցուն, ի նորոգումն եւ ի շինութիւն Սուրբ Վիրապին, առաջնորդ եւ վերակացու Դավիթ վարդապետի ռաբունապետի»⁷⁸: Հայտնի փաստ է, որ Խոր Վիրապում շինարարական աշխատանքներ են տարվել Դավիթ վարդապետի օրոք, որի մասին նաեւ վիճաբար է կազմվել: Ըստ արձա-

⁷⁴ ՄՄ Հ^{մր} 6698 ձեռագրի թեմատիկ մանրանկարներն Ա. Գեորգյանն այսպես է դասակարգել. Աւետումն՝ 1ք, Ծնունդ՝ 2ա, Մկրտություն՝ 3ա, Պայծառակերպություն՝ 4ք, Յարութիւն Դաւարո՝ 5ա, Սուտքն յԵրուսաղեմ՝ 6ք, Ոտնալուայ՝ 7ա, Խորհրդաւոր ընթրիք եւ մատնություն Յուդայի՝ 8ք, Աղօթք Գեթսեմանում՝ 9ա, Ըմբռնումն՝ 10ք, Խաչելություն՝ 11ա, Աւերումն դժոխաց՝ 12ք, Թաղումն Քրիստոսի՝ 13ա, Համբարձումն՝ 14ք, Հոգեգալուստ՝ 15ա, Երկրորդ գալուստն՝ 16ք, Չորեքկերպյան աթոռ՝ 17ա (նաեւ պատվիրատու ամուսինների դիմանկարներ՝ առանց անունների), Արդարներ եւ մեղաւորներ՝ 18ք, Ձուկն (խորհուրդն Քրիստոսի)՝ 19ա (Ա. Գեորգեան, Անանուն հայ մանրանկարիչներ, էջ 514):

⁷⁵ Անդ:

⁷⁶ ՄՄ ձեռ. Հ^{մր} 6698, էջ 29ք:

⁷⁷ Անդ, էջ 101ք:

⁷⁸ Անդ, էջ 291աք:

նագրության՝ վանքը հիմնանորոգվել է Հայոց ՌՃԺ. եւ Ը. (1669) թվականին, Հակոբ Դ. Զուղայեցի (1655-1680) կաթողիկոսի օրոք, խոջա-վաճառականներ Շմավոն Ագուլեցու (Զաքարիա Ագուլեցու եղբոր - Ա. Հ.) եւ Ավթանգիլ Թիֆլիզեցու միջոցներով: Վանքի՝ հիշյալ ժամանակաշրջանի նորոգչական աշխատանքների մասին է վկայում նաեւ Զաքարիա Ագուլեցին⁷⁹: ՄՄ Հ^մ 6698 ձեռագրի գրչության հիշատակարանն այդ աշխատանքները վավերացնող եւս մի «տեղեկագիր» է:

Թ. ՄՄ ձեռ. Հ^մ 10573, «ՔԷՕԹՈՒԿ Ս. ՅԱԿՈԲԱՅ ՎԱՆԻՅ ԱԿՈՒԻՈՅ».
ամբողջացվել է 1671 թ., եւ ինչպես վերը նկատեցինք, հիմնականում բովանդակում է Ակոռիի Ս. Հակոբ վանքի՝ 1663-1671 թթ. չինարարական ու նորոգչական աշխատանքներին միջոցներ հատկացրած նվիրատուների անուններն ու ընծայված անշարժ ու շարժական գույքը: Ինչպես փաստում է Հ. Փափազյանը՝ Քոթուկն ուշագրավ տեղեկություններ է պարունակում գյուղի ջրամատակարարման եւ ոռոգման համակարգի, հողագործության հետ առնչվող օբյեկտների, գյուղավանի ճանապարհների, մոտակա տեղավայրերի, բնակչության զբաղվածության, արհեստների, կենցաղի ու ազգագրության, լեզվական ու բարբառագիտական բազմաթիվ հարցերի վերաբերյալ: Փաստելի է, որ Ակոռիի բնակիչները, եկեղեցական սպառքից ու հանդերձանքից զատ, ձեռագրեր են նվիրել նաեւ Ս. Հակոբ վանքին, որոնց ընդհանուր թիվն ըստ Հ. Փափազյանի՝ հասնում է 50-ի (1 Աստվածաշունչ, 13 Ավետարան, 4-ական Հայսմավուրք եւ Մաշտոց, 3-ական Սաղմոսարան եւ Քարոզգիրք, 2-ական Շարականոց, Հիսուս Որդի, Ծաչոց, Գանձարան, Խորհրդատետր եւ այլն)⁸⁰: Պատմաբանը համոզմունք է հայտնում, որ մինչ վանքի ավերումը, այլ գրքեր էլ են մոտք գործել վանքի մատենադարան, եւ որ այստեղ մեծ թվով գրչագրեր են եղել, որոնք, ըստ ամենայնի, մնացել են փլվածքի տակ: Ըստ նրա՝ Քոթուկի առկայությունն ապացույցն է այն բանի, որ որոշ ձեռագրեր տարբեր առիթներով գուրս են բերվել վանքից եւ փրկվել ոչնչացումից, սակայն այս գրչակենտրոնից այլ ձեռագրեր Հ. Փափազյանը չի հիշատակում, փոխարենը հույս է հայտնում, որ ուսումնասիրող մասնագետ-

⁷⁹ Զաքարիա Ագուլեցին իր օրագրության մեջ նշում է. «Թվին ՌՃԺԸ. (1669) մարտի մեկուսն Երեւան, որ եւ Զաքարիայ, իմ եկապար պարոն Շմաւոն այսօր ըսկսն արար Լուսաւորչի Խոր Վիրաբի հորն ու հորի վերայ եկեղեցին շինելոյ... Այս Շմաւոնս շատոց ցանկայր Խոր Վիրաբն շինելոյ, քանզի յին ժամանակաց հորն լցված էր, վերայ եկեղեցին խախթված էր, այս Վիրաբս ավերեալ էր, այլոց, թուրքի ձեռաց էր, անբնակ» («Զաքարիա Ագուլեցու Օրագրությունը», էջ 80-81):

⁸⁰ Հ. Փափազյան, նշվ. աշխ., էջ 195:

ներին երբեւէ կհաջողվի պարզել այդ իրողությունը⁸¹: Եթե առաջնորդվենք այն մոտեցմամբ, որ Ակոռիից մեզ հասած ձեռագրերը փրկվել են կորստից նախապես վանքից տեղափոխված լինելու պատճառով, ապա փոխադրման վայրը պետք է որ հենց ինքինքն Վիրապը եղած լինի, որը հայտնի է եղել նաեւ տարբեր վայրերից ստացված ձեռագրական իր հարուստ հավաքածուով: Այսօրինակ վկայություններից մեկը պահպանվել է Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց վանքի Հ^մ 1082 ձեռագրի գրչության 1621 թ. հիշատակարանում, ուր գրիչ եւ ստացող Մեսրոպ Կաֆայեցին հաղորդում է, որ Երեմիայի մեկնություն օրինակը փնտրելիս «...եկեալ եմ ի խնդիր Կաֆայու մինչեւ ի Էջմիածինն՝ Վաղարշապատն, ի ինքն Վիրապն, եւ Սաղմոսավանքն, ի Սանահին եւ Հաղպատն, ոչ գտի: Ետո եկի Լեհաց տունս եւ ոչ գտի: Գնացի մինչեւ Հալապ եւ ոչ գտի: Դարձա Հալապ ի Կեսարիա եկայ, եւ անդ գտի, զոր որոնեաց անձն իմ... բայց խիստ էր եղծեալ յօրինակն»⁸²:

Ժ. Երուսաղեմի ձեռ. Հ^մ 1797, «Աւետարան». գրվել է 1675 թ. եւ թերեւս միակ ձեռագիրն է այս գրչականությունից, որ գտնվում է Մաշտոցյան հավաքածուից դուրս: Գրիչը դարձյալ Պետրոս երեցն է. «...գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ձեռամբ մեղապարտ եւ անարժան գրիչ Պետրոս իրիցիս, ի գիղն Արկուտի, ի որն աւագ Մասեան, որ է զԱրարարեան...»⁸³: Հիշատակարանում ուշագրավը ինքն Վիրապի վանահայր Դավթի անվան հիշատակումն է, որը առաջնորդ է հիշվում վանքի (թերեւս Ակոռիի Ս. Հակոբի) եւ նորոգող ինքն Վիրապի. «Ի յառաջնորդութեան վանորէիցս Դավթի րաբունապետի տիրեայիսկոպոսի, որ նորոգէ զամենայն եւ լուսատրէ եւ պայծառացուցանէ եւ մեծամեծս կացուցանէ, զԵտր Վիրապն եւ զայլն ամենայն, որ ոչ կարեմք լեզուսի համբաւել զնա»⁸⁴:

ԺԱ. ՄՄ ձեռ. Հ^մ 329, «Աւետարան». գրվել է 1678 թ., գրիչը Պետրոս երեցն է. «...գրեցաւ զսուրբ Աւետարանս ի թվականիս Հայոց ՌՃԻԷ. (1678), ի ձեռամբն մեղապարտ եւ զանարժան գրչի՝ Պետրոս իրիցի, որ լոկ անուամբ միայն եմ յիշելի, զաշխարհիս զԱրարարեան, ի գիղն Արկուտի...»⁸⁵: Այստեղ

⁸¹ Անդ:

⁸² Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. չորրորդ, կազմեց Նորայր եպս. Պողարեան, Երուսաղեմ, 1969, էջ 118: Տե՛ս նաեւ Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ. դարի հիշատակարաններ, հ. Բ., կազմեցին՝ Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Երեւան, 1978, էջ 30:

⁸³ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. վեցերորդ, կազմեց Նորայր եպս. Պողարեան, Երուսաղեմ, 1972, էջ 151:

⁸⁴ Անդ:

⁸⁵ ՄՅՀԶ, հ. Բ., կազմեցին՝ Օ. Եգանեան, Ա. Զեյթունեան, Փ. Անթաբեան, Ա. Քեօշկեան, Երեւան, 2004, էջ 71:

եւս վկայված է խոր Վիրապի արդյունաշատ վանահայր Դավթի անունը, որը հիշատակվում է իբրեւ առաջնորդ Ակոռիի վանքի եւ նորոգող խոր Վիրապի. «...ի յառաջնորդութեան վանիցս եւ վանորէիցս Դավթի յաքաւրունապետի ահրիէպիսկոպոսի, որ նորոգեաց զխոր Վիրապն եւ լուսաւորեաց ու պայծառացուց քան զառաջինն եւ զայլն ամենայն»⁸⁶: Ա. Գեւորգյանի համոզմամբ՝ ձեռագրի ծաղկողը Պետրոսի հայր Մուրատն է⁸⁷:

Ակոռիի գրչակենտրոնից մեզ հասած ձեռագրերի ընդհանուր պատկերը՝ ստորեւ բերվող աղյուսակում.

Հ ^ա	Թվականը	Բովանդակությունը	Գրիչ	Ծաղկող	Ստացող
ՄՄ 4458	Ռ.ՂԵ.-1646	Աւետարան	Մարութ քն.		Մարութ քն.
ՄՄ 4022	Ռ.ՂԶ.-1647	Աւետարան	Մարութ		
ՄՄ 5413	Ռ.ՃԺԲ.-1663	Աւետարան	Մուրատ դպիր	Մուրատ դպիր	Խլխաթ
ՄՄ 5756	Ռ.ՃԺԵ.-1666	Աւետարան	Պետրոս դպիր	Մուրատ դպիր	Եսաջան
ՄՄ 7621	Ռ.ՃԺԶ.-1667	Աւետարան	Մուրատ եւ Պետրոս դպիրներ	Մուրատ դպիր	Սաթըլմիշ
ՄՄ 4457	Ռ.ՃԺԹ.-1670	Աւետարան	Մուրատ դպիր		Տէր Հայրապետ
ՄՄ 6698	Ռ.ՃԻ.-1671	Աւետարան	Պետրոս երէց	Մուրատ եւ Պետրոս	
ՄՄ 10573	Ռ.ՃԻ.-1671	Քէօթուկ Ս. Յակոբայ վանքի			
Երսղմ. ձեռ. 1797	Ռ.ՃԻԴ.-1675	Աւետարան	Պետրոս երէց		
ՄՄ 329	Ռ.ՃԻԷ.-1678	Աւետարան	Պետրոս երէց		Յակոբ
ՄՄ 8126	ԺԷ. դար	Մաշտոց	Մարութ երէց		

Ամփոփելով Ակոռի բնակավայրի պատմության եւ նրա գրչակենտրոնից մեզ հասած ձեռագրերի ընդհանուր բնութագիրը՝ կարելի է անել հետեւյալ եզրահանգումները.

▪ Դեռեւս Ե. դարից հիշատակվող Ակոռին մեր երբեմնի նշանավոր բնակավայրերից է, հայտնի նաեւ իր սրբավայրերով, որոնց մասին ներկայումս վկայում են միայն լքված խաչարձանները: Յավովք, 1840 թ. աղետալի երկրաշարժը հիմնովին կործանել ու անհայտության է մատնել ոչ միայն տեղի հոգեւոր կենտրոնները, այլեւ ողջ բնակավայրը: Եկեղեցիների որմերի ու նրանց շրջակայքի քարեղէն վկայագրերի մասին ունեցած տեղեկությունների համար պարտական ենք ճանապարհորդ Դյուբուա դը Մոնպերյեին, որը ոչ միայն նկարագրում է բնակավայրն ու սրբա-

⁸⁶ Անդ:

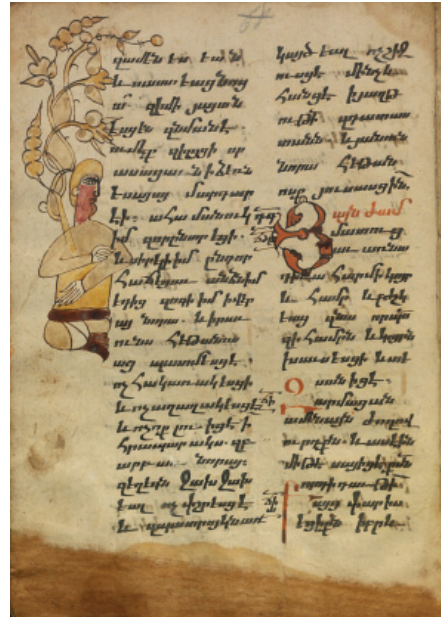
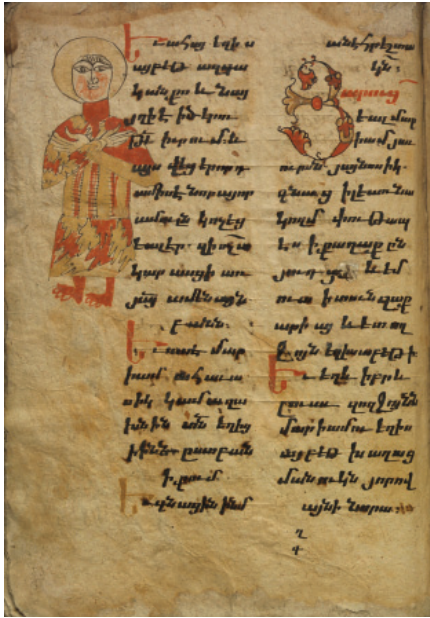
⁸⁷ Ա. Գեւորգյան, նշվ. աշխ., էջ 532:

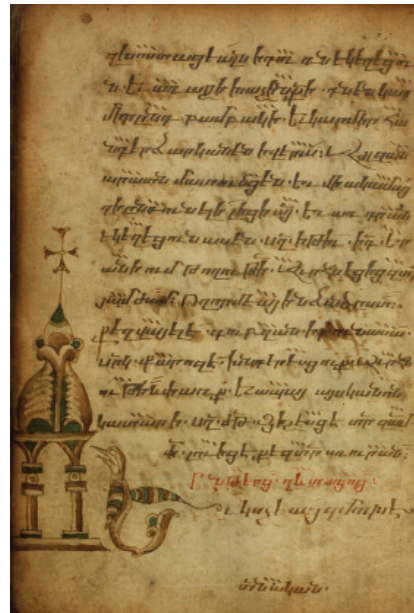
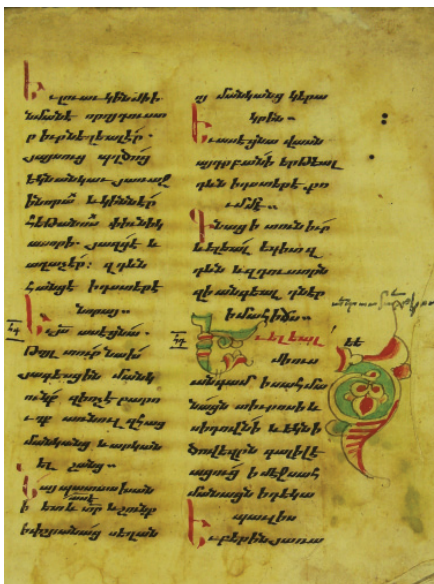
Նկ. 13-14. Ծնունդ եւ մուտքն Երուսաղեմ.
ՄՄ ձեռ. Գ^տ 6698, 2ա, 6բ

Նկ. 15-16. Երկրորդ գալուստն եւ ձուկն (խորհուրդն Զրիստոսի).
ՄՄ ձեռ. Գ^տ 6698, 16բ, 19ա

Նկ. 17-18. Եղիսաբեթ եւ Եսայի մարգարե.
ՄՄ ձեռ. ՅՊ 4458, 106բ, ՄՄ ձեռ. ՅՊ 4022, 30բ

Նկ. 19-20. Լուսանցազարդ եւ զարդագիր.
ՄՄ ձեռ. ՅՊ 329, 105ա, ՄՄ ձեռ. ՅՊ 8126, 86բ

վայրերը, այլեւ մասնավորեցնում վիմագրերից մի քանիսի բովանդակութիւնը: Տեղի գերեզմանոցի խաչքարերից թվով ութ արձանագրութիւն է ընդօրինակել ու կորստից փրկել նաեւ Ս. Էջմիածնի միաբան Մեսրոպ արք. Տեր-Մովսիսյանը (Մագիստրոս):

▪ Ակոռիի պատմութեան ուշագրավ փուլը Ժէ. դ. երկրորդ կեսն է, երբ բնակավայրը, ի դեմս Ս. Հակոբ վանքի, հայտնի է դարձել իբրեւ գրչութեան կենտրոն. այդ են փաստում այստեղից մեծ հասած ավելի քան տասը ձեռագրերը (ՄՄ ձեռ. Հ^ր 329, 4022, 4457, 4458, 5413, 5756, 6698, 7621, 10573, Երսղմ. ձեռ. Հ^ր 1797), որոնք հիմնականում ավետարաններ են՝ ստեղծված նշված դարի 40-70-ական թթ., գլխավորապես հայր եւ որդի Մուրատ դպիրի ու Պետրոս երեցի ձեռքով: Մուրատ դպիրի վրձնին է պատկանում նաեւ ձեռագրերի մանրանկարչութիւնը, որը թեպետ չի փայլում կատարողական վարպետութեամբ, սակայն յուրօրինակ է հատկապես գունային լուծումների առումով:

▪ Ակոռիի գրչատան ուսումնասիրութիւնը պարզեց մի կարեւոր հանգամանք եւս. վանքը եւ բնակավայրը սերտորեն կապված են եղել հարեւան խոր Վիրապի հետ՝ լինելով նրա թեմական վիճակներից մեկը կամ եպիսկոպոսանիստ կենտրոնը: Սրանով են պայմանավորված նաեւ խոր Վիրապի արդյունաշատ վանահայր Դավիթ Վիրապեցու անվան ու խոր Վիրապում ծավալած նորոգչական աշխատանքների առնչութեամբ բազմակի վկայութիւնները Ակոռիում գրված մատյանների գրչութեան հիշատակարաններում:

Ակոռիի գրչատանից մեզ հասած ձեռագրերը կործանված բնակավայրի լուռ վկաներն են, շնորհիվ որոնց նաեւ գաղափար ենք կազմում Արարատյան դաշտի՝ այս հատվածում ձեւավորված գրչական ու մանրանկարչական ավանդույթների մասին՝ ասելով. փա՛ռք մեր ստեղծագործ գրիչներին ու մեր մշակույթը կերտողներին:

РЕЗЮМЕ

Село Акори является одним из знаменитых армянских поселений. К сожалению, в результате разрушительного землетрясения 1840 г. были уничтожены и на долгое время преданы забвению не только находящиеся здесь монастырь Св. Акопа и построенная католиком Анастасом церковь Сурб Араке́лоц, но и все поселение (сохранилось лишь кладбище с хачкарами XV-XVI вв.). Во второй половине XVII в. Акори был известен как один из центров рукописного искусства, о чем свидетельствуют дошедшие до нас многочисленные рукописи, хранящиеся в со-

брании Матенадарана им. М. Маштоца (№ 329, 4022, 4457, 4458, 5413, 5756, 6698, 7621, 10573) и в собрании армянских рукописей в Иерусалиме (№ 1797). Большая часть этих рукописей являются Евангелиями, созданными в 40-70-ых годах XVII века рукою дьякона Мурата (который был также иллюстратором рукописей) и его сына иерея Петроса. Изучение деятельности центра письменности в Акори позволило установить существование тесных связей монастыря и самого поселения с находящимся неподалеку Хор Вирапом (монастырь в Акори являлся одной из епархий последнего или резиденцией епископа). Этим обусловлены засвидетельствованные в памятных записях Акори многочисленные упоминания плодотворной деятельности настоятеля Хор Вирапа Давида Вирапетси и проводимых в Хор Вирапе восстановительных работ.

SUMMARY

The township of Akori is one of the famous Armenian settlements. Unfortunately, the disastrous earthquake of 1840 fully destroyed and consigned to oblivion not only the St. Arakelots Church built by Catholicos Anastas and St. Hakob monastery but the whole settlement (only the cemetery with its khachkars (cross-stones) dated to the 15-16th centuries is preserved). During the second half of the 17th century Akori became famous for its writing center; more than ten manuscripts, which reached our days from this place are the evidence of it (Manuscripts of Mesrop Mashtots Matenadaran N 329, 4022, 4457, 4458, 5413, 5756, 6698, 7621, 10573, Jerusalem collection Manuscript N 1797), mainly gospels written in the 40-70s of the mentioned period, generally by the hands of scribes father and son Murat and vicar Petros (Murat is also the miniaturist of the manuscripts). The study of Akori's writing center made it clear that the monastery and the settlement were in close relations with the neighboring Khor Virap also presenting one of its eparchies and Episcopal center. Numerous testimonies in the colophons of the manuscripts written in Akori related to the name of the prolific abbot David Virapetsi and his renovation activities in Khor Virap are also conditioned by this circumstance.

